

СИСТЕМА ВІЙСЬКОВОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ СОЛДАТ В УКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЯХ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТОЛІТТЯ

Мезеря Олександр Анатолійович, кандидат історичних наук, доцент кафедри правознавства Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.

Анотація

У роботі йде мова про реформування військової організації урядом Олександра II у другій половині ХІХ ст. Наведені та проаналізовані основні моменти впровадження цих реформ. Розглянуті основні сфери військової справи, які були реформовані урядом на чолі з військовим міністром Д. А. Мілютіним: була проведена перебудова керівних органів армії, територіальна перебудова командування частинами. Також перетворення торкнулися і керівництва міністерством. Значний вплив мала правова реформа в сфері регулювання даної діяльності. Це призвело до того, що у більшості частин були розроблені Статути, що вело до деякої дисциплінованості (рядового складу та командування). Було здійснено реформування військово-учбових закладів, яке мало на меті покращення системи освіти офіцерського та рядового складу, а також реорганізацію кадетських корпусів та створення на їх базі нових військових академій. Миколаївська інженерна та Михайлівська артилерійська академія, котрі діяли на території України утворили Імператорську військову академію – єдину в усій Російській імперії. Дається об'єктивна оцінка позитивних та негативних аспектів змін у системі воєнного міністерства. Проведені реформи, зіграли величезну роль в історії нашої держави. При цьому дані реформи торкнулися практично всіх основних сфер державного і соціального життя суспільства того періоду.

Ключові слова: *військовий округ, рекрутська система, Миколаївська інженерна академія, Статут, Сенат, призов, пільги, комплектування армії.*

Проблема формування системи військової організації солдат українських губерній у складі Російської імперії у другій половині ХІХ ст. є малодослідженою і дуже важливою для історичної науки. Актуальність історико-наукових досліджень діяльності органів військового управління суттєво зростає на сучасному етапі розвитку держави та суспільства, коли звернення до спадщини минулого обумовлено ще й нагальними потребами реформування органів внутрішніх справ та збройних сил. Для належного правового забезпечення цього процесу, створення його наукових основ важливим є узагальнення історичного досвіду функціонування військового апарату Російської імперії на українських землях, зокрема протягом другої половини ХІХ ст., коли в суспільстві відбувалися кардинальні зміни, тривали складні і суперечливі соціально-економічні та політико-правові процеси. Досвід діяльності військового міністерства, дослідження правових засад функціонування армії та її складу як у мирний, так і у воєнний періоди дають значний матеріал не тільки для наукових узагальнень, а й для

визначення напрямків удосконалення організації та діяльності сучасних органів внутрішніх справ та збройних сил України.

Ця тема є малодослідженою і тому привертає увагу науковців. Найбільш цінним та повним джерелом, яке використане в даній роботі є книга Зайончковського П. А. «Реформи 1860–1870 років у Росії», де приведені причини реформування військової справи, хід впровадження, а також наслідки реформ, започаткованих урядом Олександра II. Також ми ссилаємося на матеріали Центрального державного історичного архіву України, в якому було знайдено інформацію про правила несення загальновійськової повинності, про систему призову до несення військової служби нижчих чинів запасу, розвиток військово-освітньої справи на території Російської імперії в часи реформ.

У даній роботі будуть розглянуті основні сфери військової справи, які були реформовані Олександром II. Зокрема, на чолі з військовим міністром Д. А. Мілютіним урядом була проведена перебудова керівних органів армії, територіальна перебудова командування частинами. Також перетворення торкнулися і керівництва міністерством. Крім того, значний вплив мала правова реформа в сфері регулювання даної діяльності. Це призвело до того, що у більшості частин були розроблені Статути, що вело до деякої дисциплінованості (рядового складу та командування).

Проведені Олександром II реформи, зіграли величезну роль в історії нашої держави. При цьому дані реформи торкнулися практично всіх основних сфер державного і соціального життя російського суспільства того періоду.

Стан дореформеної армії визначалося соціально-економічною обстановкою, що склалася в Росії на рубежі XVIII–XIX ст.

Відсталість дореформеної економіки визначали стан російської армії та військової промисловості в середині XIX ст. Військова поразка в Кримській війні не залишила ні у кого сумнівів про необхідність перетворень у військовій галузі.

Найважливіші реформи почалися в армії після призначення військовим міністром 9 листопада 1861 генерал-ад'ютанта Д. А. Мілютіна, видного громадського та державного діяча, високоосвіченої людини. Він був одночасно і воїном, і кабінетним ученим, генералом по службі, лібералом за переконаннями. Незважаючи на свою чутливу натуру, він 20 років твердо керував однією з головних установ в державі. Це був найкращий військовий міністр за всю історію Росії, він зумів надати військовій реформі раціоналізм і культуру.

Перед військовим міністром стояла надзвичайно важке завдання – реорганізувати всю систему військового управління в армії. Одночасно з цим необхідно було скоротити військові витрати і піклуватися про те, щоб це не завдало шкоди боєздатності армії. «З призначенням мене військовим міністром, я писав Д. А. Мілютін, я вважав своїм обов'язком негайно ж зайнятися складанням загальної програми майбутньої мені діяльності... Складання такої програми зажадало всебічного перегляду та обговорення всіх частин нашого військового устрою» [4, с. 9].

До складання програми перетворень було залучено багато осіб. Найближчими помічниками Д. А. Мілютіна в цій справі стали професори Миколаївської академії полковники В.М. Анічков і М. М. Обручов, черговий генерал Головного штабу, а з 1866 р. його начальник Ф. Л. Гейден, директор канцелярії Військового міністерства генерал К. П. Кауфман. У результаті загальної

програму військових перетворень підготували менш ніж за два місяці. 15 січня 1862 вона була представлена Олександрю II у вигляді доповіді, що складалася з 10 розділів за основними напрямками військової справи. Ця доповідь, затверджена імператором в кінці січня, стала програмою практичних дій Д. А. Мілютіна. Вона охоплювала буквально всі сфери життя і діяльності збройних сил. В її основі лежали наступні положення:

«Знищити розподіл у мирний час на армії і корпуси, вищою тактичною одиницею вважати дивізію. Розділити територію всієї держави на кілька військових округів. На чолі округу поставити головнокомандувача, на якого покласти нагляд за діючими військами і командування місцевими військами, а також доручити йому завідування всіма місцевими військовими установами» [8, с. 27].

Головне, писав генерал-ад'ютант Д. А. Мілютін, полягало в тому, щоб «привести всю будівлю в стрункий вигляд і спростити весь складний механізм його, а для цього визнано було корисним об'єднати разом частини, однорідні по колу дій, та знищити зайві нарости, які протягом часу утворилися більш-менш випадково, без жодного плану» [4, с. 8].

У самій реформі можна виділити декілька напрямків: 1) реорганізація управління; 2) реформа військово-навчальних закладів; 3) зміна системи комплектування збройних сил шляхом введення загальної військової повинності; 4) реформування військових судів; 5) переозброєння армії. Всі ці заходи проводилися у два періоди. Перший період (з 1861 по 1874 рр.) полягав у підготовці матеріальних умов і військового управління для освіти масової армії. Другий період (з 1874 р.) характеризувався завершенням військових перетворень 60-х років і створенням масової армії на основі прийнятого нового статуту про військову повинність.

Одним із основних недоліків минулого устрою армії було існування рекрутської системи. При існуючих тривалих термінах служби армія постійно мала в своєму складі більше солдатів старшого віку, ніж молодшого. «Спочатку довічний термін військової служби законом 1793 р. був встановлений в 25 років. У 1818 р. термін служби в гвардії був скорочений до 22 років. Закон 1834 р. передбачав 20 років, з яких 15 років дійсної і 5 років служби в резерві. Після закінчення цього терміну рядовий рекрут звільнявся у безстрокову відпустку на 5 років. У 1856 р. указом імператора були прийняті правила, що регулюють питання відправлення нижніх чинів у відпустку і відставку. Цей правовий акт не вніс змін у строки служби, він лише, поряд з безстроковою відпусткою, допустив звільнення під тимчасову відпустку. У 1864 р. замість правил було прийнято положення, за яким відпустка була розділена на: а) безстрокову, б) тимчасову, в) короткочасну, г) тривалу для покращення стану здоров'я. 8 вересня 1859 р. в найвищому Указі даного Сенатові обов'язковий термін служби рядових чинів був встановлений 12 років до безстрокової відпустки і 15 років до відставки, а набраними до видання указу – 15 років до безстрокової відпустки і 20 років до відставки. У 1868 р. напередодні введення загальної військової повинності термін військової служби становив 10 років і 5 років у відпустці для тих, хто потрапив після 8 вересня 1859 р., а ті, хто раніше – отримували право на звільнення в безстрокову відпустку після 13 років служби, з перебуванням у відпустці – 7 років» [2, с. 37]. Так було покладено початок утворенню запасу збройних сил. Скорочення терміну військової

служби в якійсь мірі дозволило вирішити проблему формування навченого поповнення.

У Правилах загальної військової повинності дуже докладно було описане ведення служби тимчасово-відпускними солдатами: «Вони можуть бути призвані на службу в будь-який час; ті, хто числяться в запасі – лише у випадку війни. Солдатам запасу потрібно проводити учбові та перевіркові збори не більше двох разів за весь час перебування у запасі» [6, с. 5].

Захист імперії забезпечували два роди збройних сил: війська постійними та ополченням, яке закликали до зброї особливим Вищим маніфестом. Постійні війська поділялися на: Сухопутні та Морське.

Сухопутні війська склалися з: армії, запасу армії, козачих полків і військ іноземців.

Морські сили підрозділялися на діючі команди та запас флоту. Кількість людей, що потрібна для поповнення армії та флоту, вирішується щорічно у законодавчому порядку з подачі військового міністра і оголошується Височайшим указом правлячому сенатові для оприлюднення.

У проекті наказу військового міністра від 20 грудня 1870 р., основні положення якого були викладені в «Височайшому маніфесті 1874 про введення з 1 січня 1874р. загальної військової повинності», говорилося наступне: «§1. Захист Вітчизни є священним обов'язком кожного російського підданого. §4. Надходження на службу вирішується жеребом. Від призову звільняються тільки ті особи, які по фізичним недолікам визнані назавжди нездатними до військової служби. Всі ж інші чоловіки повинні пройти жеребкування. §6. Заміна або відкупи від військової служби не допускаються» [8, с. 32].

Статут давав, разом з тим, ряд пільг і відстрочок від призову на військову службу. Вони включали в себе: особисті, сімейні, майнові, освітні та рід занять. За родом занять, наприклад, повне звільнення від служби дозволялося: священнослужителям, лікарям, артистам імператорських театрів, викладачам вищих і середніх навчальних закладів, вчителям народних училищ. Всім мусульманам служба в армії тимчасово замінювалася грошовим податком.

Пільги для осіб, які працювали в сфері освіти і мистецтва були зустрінуті в суспільстві з відомим сумнівом і критикою. Посилалися при цьому на позитивний досвід Німеччини, де існувало непорушне, підтримуване всім суспільством правило: ніхто не мав право займати казенної посади, не маючи чину або звання офіцера запасу. Таким чином, через ряди армії проходило все чоловіче населення, і, отже, зв'язок суспільства з армією був досить тісним.

«Комплектування російської армії нижчими чинами проводилося за двома напрямками – рядовим і унтер-офіцерським складом. Надходження на службу рядових було трьох видів: обов'язкове, добровільне і відправка в покарання. До першого виду відносилися рекрутські набори, призначення на службу кантоністів і орних солдатів, до другого – надходження на службу добровольців, а до третього – призначення в армію поміщиками, міщанськими і сільськими громадами, розпорядженням адміністративної влади і за судовими вироками (шкідливих для суспільства осіб)» [3, с. 102].

Проте, нова система організації військ містила і ряд недоліків: організація піхоти зберегла поділ на лінійні та стрілецькі роти (при однаковому озброєнні сенсу в цьому не було); артилерійські бригади не були включені до складу піхотних

дивізій, що негативно впливало на їх взаємодію; з 3-х бригад кавалерійських дивізій (гусарської, уланський і драгунської), тільки драгунська була озброєна карабінами, а решта не мали вогнепального озброєння, в той час, як вся кавалерія європейських держав була озброєна пістолетами.

Всією системою військового управління Росії керував імператор. У відповідності з діючими законами імператор був «... державним вождем російської армії і флоту. Йому належало верховне керівництво над усіма сухопутними і морськими збройними силами Російської держави. Він керував армією і флотом, видавав укази і веління щодо дислокації військ, переведення їх на воєнний стан, навчання, проходження служби чинами армії і флоту та взагалі всього, що відноситься до збройних сил і оборони Російської держави» [7, с. 43].

Центральне військове управління, або Військове міністерство, призначене було для «... координації діяльності всіх військ, установ і управлінь» і являло собою «орган верховної влади з управління всіма військово-сухопутними силами імперії». Місцеве військове управління відало створенням рекрутських наборів для щорічного поповнення армії, а «заодно, обліком і викликом чинів запасу для її поповнення при мобілізації». Стройове військове управління керувало «... польовими і резервними військами, згідно з їх основною якістю – рухливістю і постійною готовністю до бойових дій...» [7, с. 46].

Поряд із зазначеними органами у воєнний час утворюється новий орган, який не існує в мирний час, – Польове управління військами, бере безпосередню участь у бойових діях.

Влітку 1862 р. замість Першої армії були засновані Варшавський, Київський і Віленський військові округи, а наприкінці 1862 р. – Одеський.

У серпні 1864 р. було затверджено «Положення про військові округи», на підставі якого Командуючому військами підпорядковувалися всі розташовані в окрузі військові частини та військові установи, таким чином він ставав одноосібним головнокомандуючим, а не інспектором, як це планувалося раніше (при цьому всі артилерійські частини в окрузі підпорядковувались безпосередньо начальнику артилерії округу). У прикордонних округах на Командувача покладалися обов'язки генерал-губернатора і в його особі зосереджувалася вся військова та цивільна влада. Структура окружного управління залишилася без змін.

У 1864 р. було створено ще 6 військових округів: Петербурзький, Московський, Фінляндський, Ризький, Харківський і Казанський. У наступні роки були утворені: Кавказький, Туркестанський, Оренбурзький, Західно-Сибірський і Східно-Сибірський військові округи.

Українські губернії ввійшли до складу Київського, Одеського і Харківського округів. Також почалось заснування та відкриття багатьох військових училищ, академій, морських училищ; переозброєння армії новими військово-технічними засобами.

На території Російської імперії діяла сувора заборона на відвідування питних закладів нижчими чинами, але вона не розповсюджувалася на всі округи, тому за порядок у кожному з них відповідали губернатори.

«У рапорті від 22.06.1868 р. № 6085 Пану Київському, Подільському і Волинському генерал губернатору київський губернатор пропонує за прикладом наказу Петербурзької поліції від 18 лютого 1868 № 49 ввести в м. Києві заборону на відвідування нижчими військовими чинами питних закладів: кавові будинки,

ресторани, трактири, шинки, корчми. З цією метою зобов'язати підписом власників вищезазначених закладів не впускати даних осіб під загрозою покарання [1, с. 1-3].

Однак у подальших рапортах Київського губернатора від 10.09.1868 № 9006, 16.10.1868 № 6690, 31.05.1869 № 5301 повідомляється, що в районі розташування саперної бригади поблизу Києва в саперній слобідці проводиться відкритий продаж спиртного до пізньої ночі, а також гра в карти і нерідко патруль затримує нижчі чини з публічними жінками [1, с. 4].

Виходячи з цих доповідей генерал губернатор пропозицією від 4 липня 1868 за №4640 дозволив застосувати до Києва наказ С. Петербурзького Обер поліцмейстера. Так само повідомляється, що начальник 12 Піхотної дивізії повідомляє про злочини, які вчиняються нижчими чинами в нетверезому вигляді через порушення заборон утримувачами питних закладів, котрі продають спиртне безперешкодно» [1, с. 6].

У результаті організації військових округів створилася досить точна система місцевого військового управління, усунула крайню централізацію Військового міністерства, функції якого тепер заключалася у здійсненні загального керівництва та спостереження. Військові округу забезпечували швидке розгортання армії у разі війни, за їх наявності стало можливим приступати до складання мобілізаційного розкладу.

Паралельно йшла реформа самого Військового міністерства. За новим статутом склад Військового міністерства було зменшено на 327 офіцерів і 607 солдат. Значно скоротився і обсяг листування. Як позитивне можна відзначити і той факт, що військовий міністр зосередив у своїх руках всі важелі військового управління, проте війська не перебували у повному його підпорядкуванні, тому що головнокомандуючі військових округів залежали безпосередньо від імператора, який і очолював верховне командування збройними силами.

Разом з цим організація центрального військового управління містила в собі і ряд інших слабких сторін: підпорядкування головного військового суду і прокурора військовому міністру означало підпорядкування судових органів представнику виконавчої влади; підпорядкування лікувальних закладів не головному військово-медичному управлінню, а командирам місцевих військ, □ це негативно впливало на постановку лікувальної справи в армії.

У доповіді Олександрю II за 1862 р. Мілютін дуже коротко зупинився на реорганізації системи військової освіти, вказавши лише на необхідність розширення створених при корпусних і дивізійних штабах юнкерських училищ для підготовки до офіцерських звань юнкерів та інших вільно підданих. Окрім цього він говорив про зміни викладання у кадетських корпусах з ціллю покращення підготовки майбутніх офіцерів.

«Більш докладно це питання було висвітлено у особливій записці Д. А. Мілютіна «Думка про військово-учбові заклади», яка була написана на початку лютого 1862 р. на ім'я Головного керівника військово-учбових закладів вел. кн. Михайла Миколайовича» [2, с. 55]. В ній він піддавав серйозній критиці всю систему підготовки офіцерів в кадетських корпусах, говорячи про необхідність їх корінної реорганізації. Д. А. Мілютін говорив про ліквідацію кадетських корпусів, залишивши за військовим відомством лише підготовку офіцерів у спеціальних училищах з числа осіб, які отримали загальну освіту в цивільних учбових закладах.

Військово-навчальні заклади, які здійснювали підготовку молодих дворян для всіх родів зброї, до 1863 р. перебували в розпорядженні Головного керівника військово-навчальних закладів, якому були надані повноваження міністра і право особистої доповіді імператору. Роль Військового міністерства щодо військово-освітніх установ «... обмежувалася предметами, які вимагають найвищого дозволу, і справами загального устрою». На обов'язки військового міністра також поширювалося право керувати військово-навчальнимикладами для підготовки дітей нижніх військових чинів. Училища військового відомства здійснювали «... освіту і приготування кондукторів, топографів, граверів, писарів для військ і військових управлінь та вчителів гімнастики для військ» [5, с. 271]. Таким чином, Військове міністерство, в обов'язки якого входило комплектування армії офіцерами, в другій половині XIX ст. майже повністю було усунено від керівництва їх підготовкою, що не могло не позначитися на якості офіцерського корпусу.

На території України діяли 2 академії: Миколаївська інженерна та Михайлівська артилерійська, які були утворені в 1855 р. зі старших класів відповідних училищ. 30 серпня того ж року ці 2 академії утворили Імператорську військову академію. На чолі новоствореної академії був керівник Головного штабу з військово-навчальних закладів.

Таким чином, протягом перших 8-ми років Військовому міністерству вдалося здійснити значну частину намічених реформ в області організації армії та управління військами. В області організації армії була створена система, здатна в разі війни збільшити чисельність військ, не вдаючись до нових формувань. Реорганізація Військового міністерства забезпечила відносну єдність військового управління. У результаті проведення військово-окружної реформи були створені місцеві органи управління, усунена надмірна централізація управління, забезпечувалося оперативне управління військами та їх мобілізація. Було здійснено реформування військово-учбових закладів, яке мало на меті покращення системи освіти офіцерського та рядового складу, а також реорганізацію кадетських корпусів та створення на їх базі нових військових академій.

Перспектива подальших досліджень у заданому напрямку полягає в тому, що залишився ще ряд питань, які можна висвітлити у майбутньому, зокрема: повсякденне життя рядових солдат під час служби в армії, особливості системи покарань рядових солдат та офіцерів під час несення служби в армії, діяльність військових формувань наприкінці XIX ст. на території нашого краю.

Література

1. Центральний державний Історичний Архів. – Ф. 272. – Оп. 47. – Спр. 272. – Арк. 8
2. Зайончковський П. Військові реформи 1860 – 1870 років у Росії. М.: Вид-во Московського університету, 1952. – 486 с.
3. Ісаєв І. Історія держави і права Росії. – М.: «Наука», 1996. – 389 с.
4. Мілютін Д. Військові реформи імператора Олександра II // Вісник Європи, 1881. - №1. – С. 13
5. Мунчаєв С. Історія Росії. – М.: НОРМА, 1997. – 473 с.
6. Правила загальної військової повинності. – С-П, 1873. – 175 с.
7. Лобко П. Записки військової адміністрації для військових і юнкерських училищ. – М.: «Наука», 1987. – 77 с.
8. Соловйов В. основні напрямки будівництва російської армії в останній чверті XIX ст. – М.: Наука, 2003. – 45 с.

REFERENCES

Випуск 36

1. Central states historical archive. – F. 272. – Anag. 47. – Deed. 272. – P. 8
2. Zajonchkivs'kyj P. Military reforms 1860 – 1870 years in Russia. – M.: Pub. University of Moscow, 1952. – 486 p.
3. Isaev I. History of State and Law of Russia. – M.: «Science», 1996. – 389 p.
4. Miljutin D. Military reforms of Alexander II // Herald of Europe, 1881. – № 1. – P. 13
5. Munchaev S. History of Russia. – M.: NORMA, 1997. – 473 p.
6. Rules of universal conscription. – S-P, 1873. – 175 p.
7. Lobko P. Notes of the military administration for the military and cadet schools. – M.: «Science», 1987. – 77 p.
8. Solovjov V. Main directions construction of the Russian Army in the last quarter of the XIX century. – M.: «Science», 2003. – 45 p.

Мезеря А.А. СИСТЕМА ВОЕННОЙ ОРГАНИЗАЦИИ СОЛДАТ В УКРАИНСКИХ ГУБЕРНИЯХ РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XIX ВЕКА

В работе идет речь о реформировании военной организации правительством Александра II во второй половине XIX в. Приведены и проанализированы основные моменты внедрения этих реформ. Рассмотрены основные сферы военного дела, которые были реформированы правительством во главе с военным министром Д. А. Милютина: была проведена перестройка руководящих органов армии, территориальная перестройка командования частями. Также преобразования коснулись и руководства министерством. Большое влияние оказала правовая реформа в сфере регулирования данной деятельностью. Это привело к тому, что в большинстве частей были разработаны Уставы, что вело к некоторой дисциплинированности (рядового состава и командования). Было осуществлено реформирование военно-учебных заведений, которое имело целью улучшения системы образования офицерского и рядового состава, а также реорганизацию кадетских корпусов и создания на их базе новых военных академий. Николаевская инженерная и Михайловская артиллерийская академия, которые действовали на территории Украины образовали Императорскую военную академию – единственную во всей Российской империи. Дается объективная оценка позитивных и негативных аспектов изменений в системе военного министерства. Проведенные реформы сыграли огромную роль в истории нашего государства. При этом данные реформы затронули практически все основные сферы государственной и социальной жизни общества того периода.

Ключевые слова: военный округ, рекрутская система, Николаевская инженерная академия, Устав, Сенат, призыв, льготы, комплектования армии.

Mezerja A.A. SYSTEM VOENNOY ORGANIZATION SOLDIERS IN UKRAINIAN PROVINCE IN THE EMPIRE PROOF RUSSIAN IN SECOND HALF CENTURY XIX

In this paper, we are talking about reforming the military government of Alexander II in the second half of the nineteenth century. These analyzes and highlights the implementation of these reforms. The basic areas of military affairs, which were reformed government, led by Minister of War DA Milutin: was restructured governing body of the army, territorial realignment command units. Also touched transformation and leadership ministry. Greatly influenced legal reform in the regulation of this activity. This led to the fact that in most parts of the statute have been developed, which led to some discipline (other ranks and command). It was by reforming military schools, which was aimed at improving education officers and other ranks, as well as reorganization of cadet corps and creation of a new military academies. Nicholas and Michael Artillery Engineering Academy, which operated on the territory of Ukraine formed the Imperial Military Academy - the only in the entire Russian Empire. We give an objective assessment of the positive and negative aspects of changes in military ministry. The reforms have played a huge role in the history of our country. Thus these reforms affected virtually all major areas of public and social life of the period.

Keywords: military district, levy system, Nicholas Academy of Engineering, the Charter, the Senate, the appeal, benefits, army recruitment.

Рецензент: Михайлюк В.П., доктор історичних наук, професор.

Стаття подана
27.04.2012